

کنترل بیولوژیکی و زراعی بیماری نقطه سیاه سیب زمینی

مهدی نصر اصفهانی^۱ و احمد مرتضوی بک^۲

چکیده

بیماری نقطه سیاه سیب زمینی یک بیماری قارچی بوده و عامل ایجاد آن *Colletotrichum coccodes* (syn. *C. atramentarium*) است که با تولید آسروول به صورت نقاط سیاه رنگ روی قسمت‌های زیرزمینی گیاه آلوده بالاخص ساقه زیرزمینی ظاهر می‌گردد. بررسی‌ها نشان داد که بیماری معمولاً در اواسط فصل ایجاد شده و تا اواخر فصل ادامه و گسترش می‌یابد. برای تعیین میزان آلودگی گیاه سیب‌زمینی به بیماری نقطه سیاه و نیز اثر کشت سایر محصولات قبل از سیب‌زمینی روی این بیماری در منطقه فریدن اصفهان بازدیدهایی از مزارع مورد کشت سیب زمینی به عمل آمد.

نتایج مشخص نمود که میانگین آلودگی گیاهان سیب‌زمینی مورد کشت در این منطقه ۳۹/۸۶ درصد است. تجزیه داده‌های حاصل از بررسی‌های زراعی در منطقه نشان داد که آیش یک ساله از کمترین آلودگی به ترتیب در مقایسه با کشت گندم، یونجه و جو برخوردار است. بررسی مبارزه بیولوژیکی بیماری نقطه سیاه در قالب یک طرح بلوک‌های کامل تصادفی با استفاده از اسپور قارچ آنتاگونیست *Trichoderma harzianum* در آغشتن غده‌های بذری سیب زمینی، افزودن آن در ردیف‌های کشت با سه غلظت متفاوت و نیز تلفیق آغشتن غده‌های بذری و افزودن اسپور در ردیف‌های کشت غده‌های سیب زمینی نشان داد که قارچ آنتاگونیست موجب کاهش بیماری نقطه سیاه سیب زمینی شده است. هر چند کمترین آلودگی در تیمار تلفیقی آغشتن غده‌های بذری و افزودن اسپور قارچ آنتاگونیست به خاک در مقایسه با سایر تیمارها بود. البته میزان کاهش بیماری بستگی به روش کاربرد و مقدار اسپور مورد استفاده داشته است. بررسی تعداد ساقه، اوزان تر و خشک، رشد طولی گیاه و میزان محصول نشان داد که این قارچ آنتاگونیست موجب ازدیاد رشد و نمو گیاه سیب زمینی و هم‌چنین محصول آن شده است. بررسی و مقایسه حساسیت ۲۴ رقم سیب‌زمینی تجاری به بیماری نقطه سیاه معلوم داشت که ارقام مورد بررسی واکنش‌های متفاوت و معنی داری نسبت به بیماری از خود نشان می‌دهند. به طوری که رقم دزیره کمترین آلودگی را داشته و پس از آن به ترتیب ارقام اسکورت، کیزر، کاسموس، کارلینا و مورن با اختلاف بسیار کمی واقع شدند. بیشترین آلودگی روی رقم ماریجک دیده شد و پس از آن ارقام کوزیما و مونالیزا قرار گرفتند و بقیه ارقام در حد فاصل این دو طیف واقع شدند.

واژه‌های کلیدی: سیب زمینی، نقطه سیاه، *Colletotrichum coccodes*، ارقام سیب زمینی، مبارزه بیولوژیک، به زراعی

۱. دانشیار تحقیقات آفات و بیماری‌های گیاهی، مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی اصفهان
۲. استادیار تحقیقات اصلاح و تهیه نهال و بذر، مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی اصفهان

مقدمه

عامل بیماری نقطه سیاه سیب زمینی (*Colletotrichum coccodes* syn. *C. atramentarium*) یک قارچ خاکزاد است، بنابراین اقدام‌های زراعی مانند تناوب با غلات و خانواده گرامینه در کاهش بیماری مؤثرند (۳۲). علف‌های هرز نیز بعضاً به‌عنوان منبع آلودگی بیماری به شمار می‌آیند (۱۸ و ۳۱). ارقام مورد کشت سیب‌زمینی در کاهش خسارت بیماری مؤثر نبوده و از مقاومت قابل توجهی در برابر بیماری نقطه سیاه برخوردار نیستند (۱۷ و ۳۵).

آثار سوء اکثر قارچ‌کش‌ها در کشاورزی موجب شده است که روش‌های تلفیقی و به ویژه غیرشیمیایی از جمله بیولوژیک مورد توجه قرار گیرند که در این راستا از قارچ‌های آنتاگونیست جنس *Trichoderma* از طریق افزودن اسپور به خاک، ردیف‌های کشت و یا آغشتن بذر با آن در کنترل بیماری‌های قارچی خاکزاد استفاده می‌گردد (۲۷).

بیماری نقطه سیاه سیب زمینی یکی از بیماری‌های سیب زمینی است که تاکنون گزارشی در مبارزه بیولوژیک با آن توسط قارچ‌های آنتاگونیست از سایر نقاط جهان دیده نشده است و فقط در ایران اخوت و همکاران (۱۳۷۵) توانایی دو گونه *Trichoderma viride* و *T. harzianum* را در کنترل این بیماری روی دو رقم سیب زمینی آئولا و دراگا به اثبات رسانده و مشخص نموده‌اند که افزودن اسپور این آنتاگونیست‌ها به خاک، بیماری را کاهش می‌دهد (۲۹). گزارش دیگری نیز روی بیماری نقطه سیاه و عوامل پوسیدگی ریشه و پژمردگی سیب زمینی شامل *Fusarium oxysporum* و *F. solani* کاهش بیماری و ازدیاد محصول سیب زمینی را با استفاده از تریکو درمین بی نشان می‌دهد (۶). ولی در بیماری‌های سایر محصولات شامل پوسیدگی ریزوکتونیای چغندر قند (*Rhizoctonia solani*) (۷)، ساقه سیاه خربزه (*Macrophomina phaseolina*) (۸)، پژمردگی فوزاریومی پیاز (۴)، پژمردگی فوزاریومی خیار (*Fusarium oxysporum*) (۳)، بوته میری فیتوفترایی فلفل

(*Phytophthora capsici*) (۲)، پوسیدگی ساقه بادام زمینی (*Sclerotium rolfsii*) (۱۰)، پاخوره گندم (*Gaeumannomyces graminis*) (۹)، بوته میری خربزه و طالبی (*F.o.f.sp. melonis*) (۱) و بوته‌میری جالیز (*Phytophthora drechsleri*) (۵) با استفاده از گونه‌هایی از جنس *Trichoderma* بالاخص *T. harzianum* و بعضاً *T. viride* به‌صورت پوشش بذر و یا افزودن به خاک در آزمایشگاه در کنترل عوامل فوق اثر معنی‌داری در کنترل بیماری و نیز ازدیاد رشد در گیاه دیده شده است (۲۰ و ۲۱).

استفاده از قارچ‌های آنتاگونیست بالاخص گونه‌های *Trichoderma* در مبارزه بیولوژیک علیه بیماری‌های خاکزاد از طریق آغشتن بذر با اسپور آنتاگونیست و یا افزودن آن به خاک انجام گردیده است. مثلاً استفاده از اسپور *T. harzianum* از طریق آغشتن بذر بر علیه بوته میری جالیز در اثر *Phytophthora drechsleri* تا ۹۴/۵ درصد در کنترل بیماری مؤثر واقع گردیده (۱۳) و نیز علیه مرگ گیاهچه چغندر قند (۲۴)، جالیز (۱۳) و کاهو (۱۴) در اثر *Rhizoctonia solani* کنترل موفقی داشته است. هم‌چنین در بررسی‌های آزمایشگاهی با استفاده از *T. harzianum* بر علیه پژمردگی فوزاریومی گوجه فرنگی با عامل *F.o.f.sp. lycopersici* (۳۰)، پژمردگی دال عدسی *F. udum* (۱۵ و ۳۴) از طریق پوشش بذر و یا افزودن به خاک اثر معنی‌داری در کنترل بیماری مشاهده گردیده است.

قارچ آنتاگونیست *T. harzianum* نه تنها موجب کنترل عوامل بیماری‌زای قارچی خاکزاد گردیده، بلکه باعث ازدیاد رشد گیاه نیز شده است. به عنوان مثال آغشتن بذر گیاه مارچوبه به اسپور *T. harzianum* در ایتالیا موجب افزایش جوانه زنی گیاه شده است (۲۸). هم‌چنین در کره شمالی *T. harzianum* جوانه‌زنی بذر خیار و رشد محصول را افزایش داده است (۳۳). حتی افزودن عصاره *T. harzianum* به خاک، آغشتن بذر و یا فروبردن ریشه نهال گوجه‌فرنگی در محلول آن، موجب ازدیاد رشد این گیاه در روسیه گردیده (۲۳) و استفاده از آن در ردیف‌های کشت موجب ازدیاد غنچه‌های گل داودی و افزایش

طول و وزن گیاه نیز شده است (۲۱).

در این پژوهش، بررسی‌هایی در دو سال متوالی با هدف تعیین وضعیت فعلی بیماری نقطه سیاه (*C. coccodes*) در مزارع سیب زمینی در منطقه فریدن بوده که در حین بازدید از مزارع، نام رقم مورد کشت و محصولات کاشت شده قبل از سیب زمینی نیز درج می‌گردید تا در صورت امکان اثر آنها روی بیماری تعیین شود. از اهداف دیگر نیز بررسی مبارزه بیولوژیکی با استفاده از اسپور قارچ آنتاگونیست *T. harzianum* در آغشتن بذر، افزودن آن به خاک در ردیف‌های کشت سیب زمینی رقم کوزیما در سه میزان، تلفیق آغشتن بذر با اسپور و افزودن آن به خاک در ردیف‌های کشت و هم‌چنین بررسی و مقایسه حساسیت ۲۴ رقم سیب زمینی تجاری نسبت به این بیماری بوده است.

مواد و روش‌ها

۱. تعیین میزان آلودگی بیماری در منطقه

برای تعیین میزان آلودگی گیاه سیب زمینی به بیماری نقطه سیاه (*Colletotricum coccodes*) در فریدن اصفهان اقدام به بازدید و نمونه‌برداری از مزارع سیب زمینی در طول فصل زراعی شامل ماه‌های خرداد لغایت مهر گردید. بدین منظور تعداد یک صد عدد بوته سیب زمینی در امتداد قطر هر مزرعه به طور تصادفی انتخاب و پس از شستشوی سطحی ریشه و ساقه زیرزمینی از لحاظ آلودگی به بیماری بررسی شد. این بررسی‌ها بر اساس وجود و یا عدم وجود آسروول به تفکیک روی ریشه، ساقه و یا هر دو انجام یافت، چون در مواردی فقط ریشه‌های یک گیاه، آلوده بوده و یا این که فقط ساقه زیرزمینی آن و در مواردی نیز هم‌زمان روی هر دوی آنها در یک گیاه مشاهده می‌گردید. در این بررسی جمعاً ۱۹۲ مزرعه در منطقه مورد بازدید قرار گرفت. در این بازدیدها نام گیاه کشت شده قبل از سیب زمینی و نام رقم سیب زمینی مورد کشت در مزرعه مشخص شد تا در صورت امکان بتوان اثر آنها را روی بیماری بررسی نمود. لازم به ذکر است که در فریدن اصفهان به علت شرایط آب و هوایی،

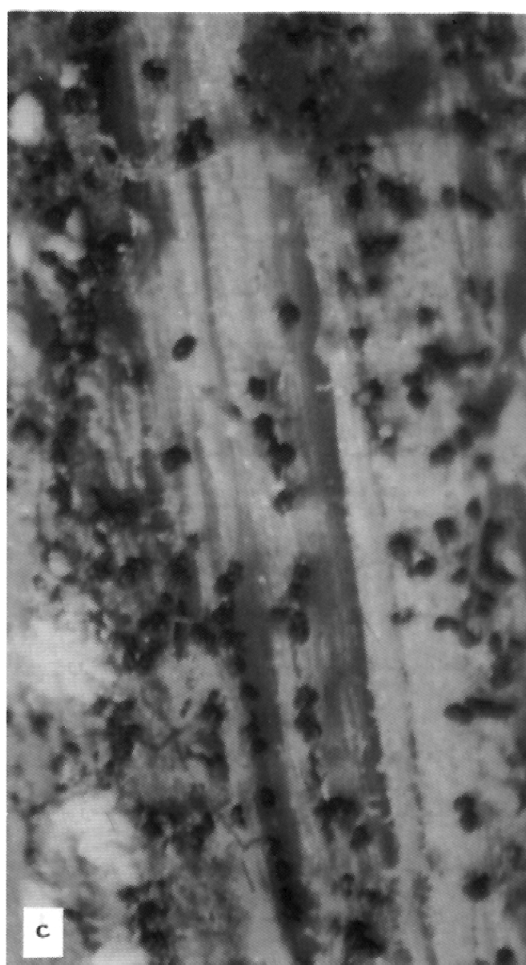
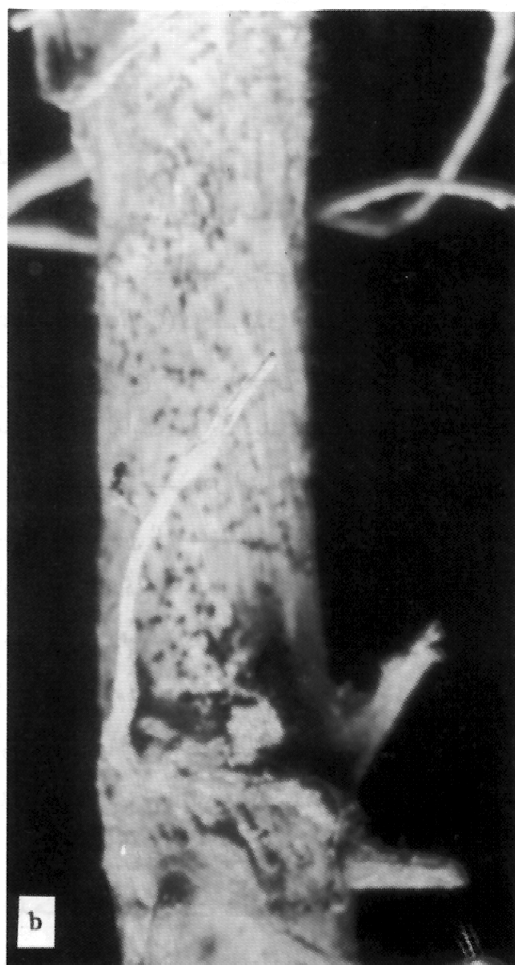
در هر سال فقط یک محصول کشت می‌گردد که معمولاً گندم، جو و یا یونجه (۵-۴ ساله) در تناوب با سیب زمینی است و یا این که زمین به صورت آیش به مدت یک سال رها می‌گردد.

۲. بررسی آزمایشگاهی کنترل بیولوژیکی بیماری

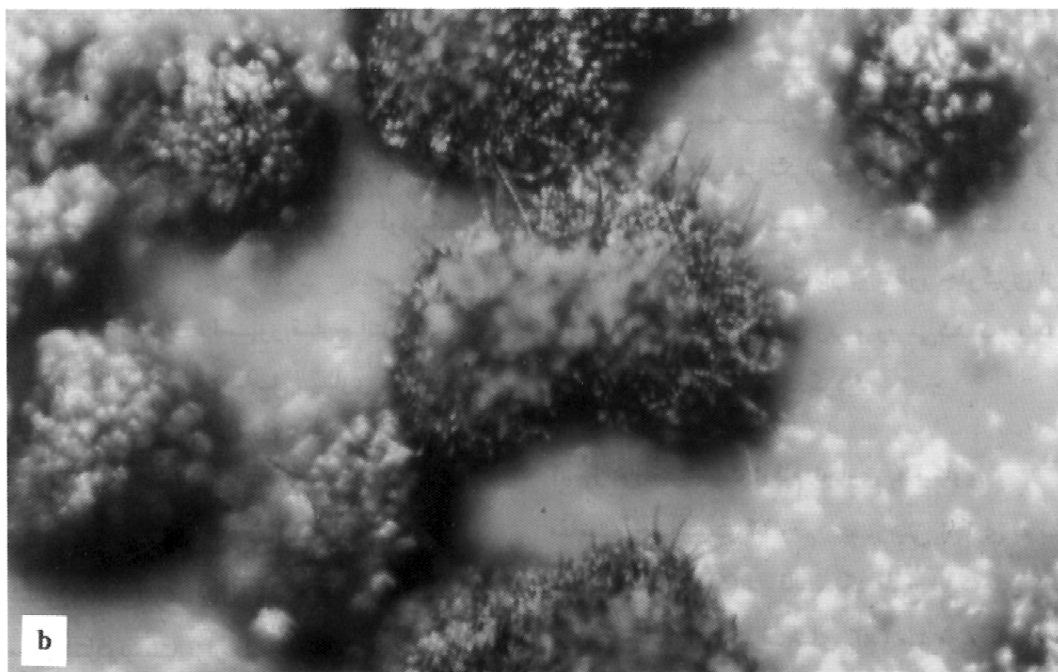
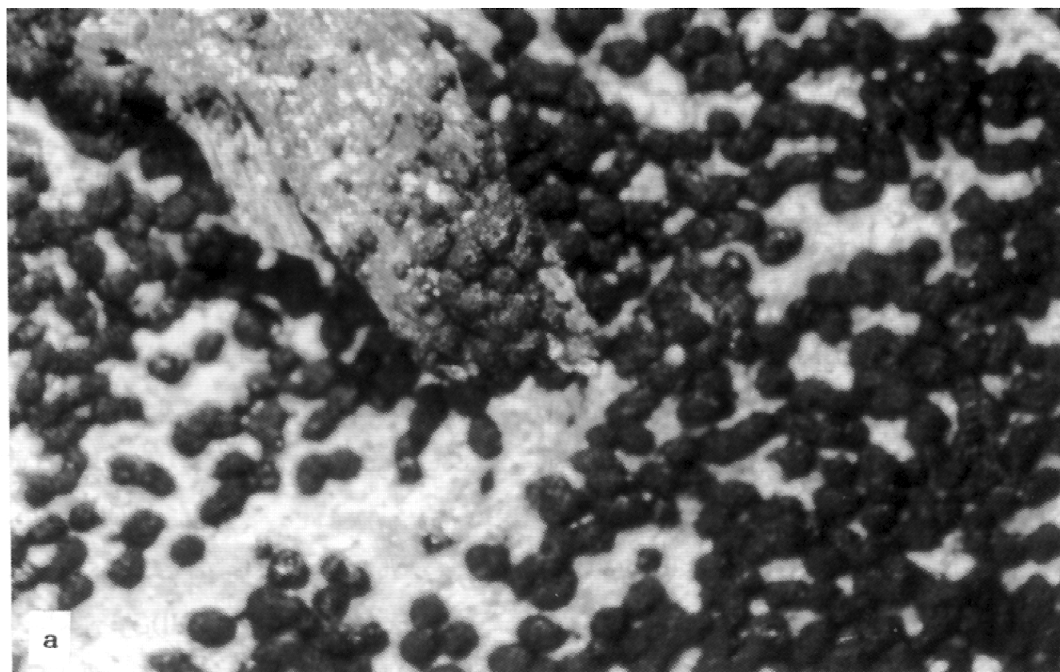
امکان مبارزه بیولوژیک با بیماری نقطه سیاه سیب زمینی توسط قارچ‌های آنتاگونیست، در آزمایشگاه بررسی شد و قبل از آن اقدام به جداسازی قارچ عامل بیماری (*C. coccodes*) از قسمت‌های آلوده گیاه روی محیط کشت PDA گردید (شکل ۱). از قارچ‌های آنتاگونیست *Trichoderma virens* (GV۱) یک جدایه (*T. viride* (TV۱), ۲) دو جدایه (*T. harzianum* (TH۱), ۲) و جدایه (*T. koningii* (TK۱) یک جدایه دریافتی از مؤسسه تحقیقات آفات و بیماری‌های گیاهی استفاده شد. به منظور بررسی قابلیت قارچ‌های آنتاگونیست در مبارزه بیولوژیک در آزمایشگاه قارچ عامل بیماری در مقابل قارچ‌های آنتاگونیست مذکور به صورت کشت دو جانبه در تشتک پتری حاوی PDA در دمای 25 ± 2 درجه سانتی‌گراد بررسی گردید. بررسی‌ها نشان داد که قارچ‌های آنتاگونیست مورد بررسی در این آزمایش‌ها قادر به محدود ساختن رشد قارچ بیمارگر و جلوگیری از تشکیل سدو اسکروت (آسروول) عامل بیماری بوده، ولی در مقایسه پتری‌ها با مشاهده سرعت رشد، محصور شدن کلنی قارچ بیمارگر و نفوذ در آن و نیز انگلی کردن کلنی عامل بیماری، یکی از جدایه‌های (*T. harzianum* (TH۲) از سرعت رشد و تکثیر بیشتری نسبت به سایر جدایه‌ها برخوردار بود که برای بررسی‌های بعدی انتخاب گردید.

۳. بررسی کنترل بیولوژیکی بیماری در مزرعه

در بررسی امکان مبارزه بیولوژیک با بیماری نقطه سیاه سیب زمینی در سطح مزرعه، قارچ آنتاگونیست انتخابی *T. harzianum* و عامل بیماری نقطه سیاه به طور جداگانه روی محیط کشت PDA در دمای 25 ± 2 درجه سانتی‌گراد در آزمایشگاه تکثیر گردید (شکل ۲). برای بررسی‌های مزرعه‌ای، قطعه زمینی واقع در مرکز تحقیقات کشاورزی اصفهان در نظر گرفته شد. در این

شکل ۱ - الف) بوته‌های سیب‌زمینی آلوده به بیماری نقطه سیاه ب) ساقه زیرزمینی آلوده و ج) آسروول عامل بیماری روی آن نشان داده شده است.

شکل ۲- الف) رشد قارچ عامل بیماری (*Colletotrichum coccodes*) از قسمت آلوده روی محیط کشت و ب) آسروول‌های آن همراه با خار (پرز) توسط استریومیکروسکوپ نشان داده شده است.

هر میلی‌لیتر در ردیف‌های کشت هر کرت 3×3 مترمربع آلوده گردید که به طور مساوی با قراردادن آن در آب‌پاش‌های ده لیتری همراه با میزان سوسپانسیون اسپور آنتاگونیست مورد نظر براساس تیمارهای فوق با افزودن آب تا پرشدن آب‌پاش‌ها انجام و در نیمه اول فروردین ماه غده‌ها در مزرعه کشت گردید. این بررسی‌ها با تغییرهایی در روش‌های موکوپادیه و همکاران و هورن بای (۲۱ و ۲۷) انجام گردیده است.

آبیاری کرت‌ها با سیفون انجام شد و در نیمه دوم مردادماه اقدام به شمارش تعداد بوته سبب زمینی گردید و همچنین اوزان تر و خشک و میزان رشد طولی ساقه‌ها پس از قطع آنها انجام و در زمان برداشت، قسمت‌های زیرزمینی گیاه شامل ساقه زیرزمینی و ریشه‌ها بررسی و با مشاهده آلودگی براساس وجود و یا عدم تشکیل آسروول، تعداد بوته سالم و آلوده مشخص و آن گیاهانی که فقط ریشه آنها آلوده بود در یک گروه و آنهایی که صرفاً ساقه زیرزمینی آلوده داشتند در گروهی دیگر و نیز اگر هم‌زمان ریشه و ساقه گیاه آلوده بودند در گروه سوم به تفکیک درج گردید. میزان محصول نیز در هر کرت پس از برداشت مشخص شد. به منظور تعیین وزن خشک به علت ازدیاد بوته‌ها، ساقه‌های هر تکرار در وسط همان کرت قرار داده شد تا زیر نور آفتاب در شرایط مزرعه به مدت ده روز خشک گردیده و هر دو روز یک بار به منظور جلوگیری از کپک زدن و یک‌نواختی خشک شدن زیر و رو می‌شد که به مدت ده روز ادامه یافت و وزن آنها ثبت گردید.

۴. بررسی حساسیت ارقام تجاری به بیماری

مقایسه حساسیت ۲۴ رقم سبب زمینی تجاری به بیماری نقطه سیاه (*C.coccodes*) در قالب یک طرح بلوک‌های کامل تصادفی در سه تکرار در کرت‌های 3×3 مترمربع با چهار ردیف دو متری در قطعه زمینی با آلودگی قبلی انجام شد که برای بررسی فاکتورهای کمی و کیفی ارقام موجود توسط بخش تحقیقات بذر و نهال اصفهان در فریدن به اجرا در آمده بود. میزان آلودگی ارقام در اواخر فصل بر اساس مشاهده آسروول روی

آزمایش شش تیمار زیر در چهار تکرار (کرت) به وسعت ۹ مترمربع (3×3) با چهار ردیف دو متری در هر کرت در قالب یک طرح آماری بلوک‌های کامل تصادفی با کشت تعداد یک صد عدد غده در هر کرت (۲۵ عدد در هر ردیف) از رقم کوزیما (با میانگین وزن $52/40$ گرم برای هر غده بذری) براساس نوع تیمار در هر کرت (تکرار) جمعاً ۲۴ کرت به شرح زیر در نظر گرفته شد.

۱. آغشتن غده‌های بذری سبب زمینی به اسپور آنتاگونیست *T.harzianum* با میانگین 5×10^7 عدد اسپور برای هر غده (SE)
۲. افزودن اسپور آنتاگونیست به خاک در طول ردیف‌های کشت هر کرت (۳ و ۳ مترمربع) به میزان ۵۰ میلی‌لیتر با میانگین $10^{10} \times 1/5$ عدد اسپور (SOI)
۳. افزودن اسپور آنتاگونیست به خاک، به روش بالا به میزان ۱۰۰ میلی‌لیتر با میانگین فوق (SOII)
۴. افزودن اسپور آنتاگونیست به خاک به روش بالا به میزان ۲۰۰ میلی‌لیتر با میانگین فوق (SOIII)
۵. تلفیق تیمار ۱ و ۴ (SE+SOIII)
۶. شاهد (افزودن یک صد میلی‌لیتر قارچ عامل بیماری (*C.coccodes*) به خاک به میزان $147/8$ آسروول و $3/7 \times 10^{13}$ اسپور در هر میلی‌لیتر که برای سایر تیمارها نیز به‌طور یکسان اعمال گردیده است.

در اجرای تیمارهای فوق، اسپور قارچ آنتاگونیست *T. harzianum* و آسروول قارچ عامل بیماری ده روزه که به‌طور جداگانه برای تکثیر روی محیط، کشت گردیده بود، با آب مقطر سترون از سطح پتری حاوی محیط PDA برداشت و در بشرهای نیم لیتری جمع‌آوری و غلظت اسپور آنها توسط اسلاید گلبول شمار (Hemocytometer) شمارش شد. غده‌ها در سوسپانسیون اسپور آنتاگونیست قرار داده شد که میانگین اسپور روی هر غده 5×10^7 عدد شمارش گردید. میانگین اسپور در هر میلی‌لیتر از سوسپانسیون در افزودن به خاک $10^{10} \times 1/5$ عدد بود. کلیه تیمارها با یک صد میلی‌لیتر سوسپانسیون قارچ بیمارگر به غلظت $147/8$ آسروول و $3/7 \times 10^{13}$ عدد اسپور در

نسبت به آیش ممکن است در اثر وجود برخی از علف‌های هرز مانند تاج خروس (*Amaranthus retroflexus*)، سلمه تره (*Solanum nigrum*) و تاج‌ریزی (*Chenopodium album*) باشد که در کشت با غلات موجب ازدیاد بیماری می‌گردند. این مطلب با نظرهای دیلارد و نیز راید و پنی پارکر (۱۸ و ۳۱) موافقت دارد.

نتایج بررسی عکس‌العمل ارقام مورد کشت و رایج در منطقه فریدن نشان می‌دهد که بیشترین آلودگی روی رقم کوزیما با ۴۷/۰۷ درصد در مقایسه با مورن، دراگا، مارفونا و مورن به ترتیب با ۳۸/۶۲، ۳۴/۲۳ و ۳۳/۱۷ درصد آلودگی است (جدول ۲) که از نظر آماری نیز با ارقام نام برده اختلاف معنی‌دار است ($P < 0/05$). این بررسی‌ها نشان می‌دهد که ارقام مورد بررسی از نظر مقاومت، نقش مؤثری را در کاهش بیماری نقطه سیاه ایفا نمی‌نمایند (جدول ۲). این نتایج با گزارش‌های ترومالاچار و کوک (۱۷ و ۳۵) موافقت دارد. وضعیت آلودگی نیز به تفکیک روی ریشه، ساقه زیرزمینی و یا هم‌زمان روی هر دو درج شده است که نشان می‌دهد بیشترین آلودگی ساقه از رقم مارفونا با ۲۳/۳۱ درصد و کمترین آن روی رقم دراگا با ۱۲/۵۱ درصد است ($P < 0/05$)، و روی ریشه بیشترین آلودگی روی رقم دراگا و کوزیما به ترتیب ۱۹/۹۵ و ۱۸/۰۱ درصد و سپس مارفونا و مورن به ترتیب با ۷/۷۰ و ۷/۷۶ درصد واقع می‌گردد (جدول ۲) که از نظر آماری نیز در دو گروه متفاوت قرار گرفته و اختلاف معنی‌دار نشان می‌دهند ($P < 0/05$)، آلودگی هم‌زمان روی ریشه و ساقه نیز اکثراً معنی‌دار هستند ($P < 0/05$). لازم به ذکر است که این مشاهدات پس از گل‌دهی و در اواخر فصل انجام یافته است که برای همه آزمایش‌ها نیز صادق است. چون قبل از آن نه آسروول مشاهده گردید و نه قارچ عامل بیماری جدا شد. در این جا نیز میانگین جدول ۲ وضعیت فعلی بیماری را با کمی اختلاف در منطقه نشان می‌دهد که به تفکیک نیز مشخص شده است.

نتایج به دست آمده از بررسی‌های مبارزه بیولوژیک باقارچ

قسمت‌های زیرزمینی گیاه سبب زمینی و با تفکیک بوته‌های سالم و آلوده و هم‌چنین وضعیت بیماری براساس روش فوق روی ریشه، ساقه و یا هم‌زمان روی هر دو در قسمت‌های مربوطه مشخص گردیده است (۳۵).

تجزیه و تحلیل آماری داده‌ها با تعیین درصد، میانگین و با استفاده از آزمون چند دامنه دانکن (DMRT) انجام شد.

نتیجه و بحث

نتایج به دست آمده از این بررسی‌ها در جداول ۱، ۲، ۳ و ۴ خلاصه شده است. بازدیدهای مکرر در طول فصل زراعی نشان داد که بیماری در اواخر فصل با تشکیل آسروول روی ساقه زیرزمینی و یا روی ریشه‌ها ایجاد می‌گردد (شکل ۱ الف، ب و ج). میانگین جداول ۱ و ۲ اهمیت بیماری را در منطقه نشان می‌دهد. میانگین آلودگی با بازدید از ۱۹۲ مزرعه در طول دو سال زراعی، ۳۹/۱۶ درصد بود که البته به تفکیک برای ساقه، ریشه و یا هم‌زمان روی هر دو به ترتیب ۱۸/۲۹، ۱۲/۳۸ و ۸/۴۶ درصد تعیین گردید. لازم به ذکر است که تفاوت جزئی که در میانگین درصد آلودگی در جداول ۱ و ۲ دیده می‌شود، بدین علت است که در معدودی از مزارع ارقام نادر کشت شده بود که از درج آنها در جداول و بررسی‌های آماری مربوط به ارقام (جدول ۲) پرهیز شده است.

بررسی اثر کشت سایر محصولات قبل از سبب‌زمینی روی بیماری نقطه سیاه (*C.coccodes*) در منطقه فریدن اصفهان نشان می‌دهد که آلودگی در مزارع سبب زمینی با آیش یک ساله ۲۰/۵۱ درصد در مقایسه با کشت گندم با ۱۴/۳۸ درصد، یونجه (۴-۵ ساله) ۴۴/۴۳ درصد و جو با ۵۳/۵۸ درصد آلودگی است (جدول ۱). بنابراین این طور نتیجه‌گیری می‌شود که در منطقه، آیش از مؤثرترین روش‌ها در کاهش بیماری است (جدول ۱) که از لحاظ آماری نیز اختلاف معنی‌دار است ($P < 0/05$). البته در این راستا تناوب زراعی با گندم و جو با گزارش‌ها (۱۱) در این که کشت غلات در تناوب با سبب زمینی موجب کاهش بیماری نقطه سیاه می‌شود، مغایرت دارد. این میزان آلودگی

جدول ۱. بررسی میزان آلودگی سیب زمینی به بیماری نقطه سیاه پس از کشت محصولات مختلف در فریدن اصفهان

تعیین درصد آلودگی روی قسمت‌های زیر زمینی گیاه			
نوع محصولات	ساقه	ریشه	ساقه و ریشه
جو	۱۵/۹۶ ^a	۱۵/۱۸ ^a	۲۲/۴۳ ^a
یونجه*	۵/۹۵ ^b	۸/۲۸ ^b	۳۰/۱۸ ^a
گندم	۹/۹۸ ^{ab}	۱۲/۵۷ ^{ab}	۱۵/۵۷ ^{ab}
آیش	۱/۹۸ ^{ab}	۱۳/۵۱ ^{ab}	۵/۰۱ ^{ab}
میانگین	۸/۴۶	۱۲/۳۸	۱۸/۲۹

*: کشت یونجه معمولاً ۴-۵ ساله است.

محاسبات آماری بر اساس روش آزمون چند دامنه دانکن در سطح ۵ درصد انجام گردیده است که اعداد با حروف مشابه دارای اختلاف معنی دار نیستند ($P < 0/05$).

جدول ۲. بررسی میزان آلودگی و اثر ارقام مورد کشت سیب زمینی به بیماری نقطه سیاه در شرایط مزارع فریدن اصفهان

تعیین درصد آلودگی روی قسمت‌های زیر زمینی گیاه			
ارقام	ساقه	ریشه	ساقه و ریشه
کوزیما	۱۱/۰۶ ^a	۱۸/۰۱ ^a	۱۷/۹۸ ^b
دراگا	۶/۱۵ ^{bc}	۱۹/۹۵ ^a	۱۲/۵۱ ^c
مارفونا	۳/۲۱ ^c	۷/۷۰ ^b	۲۳/۳۱ ^a
مورن	۷/۶۲ ^{ab}	۷/۷۶ ^b	۱۷/۷۷ ^b
میانگین	۷/۰۱	۱۳/۳۵	۱۷/۸۹

محاسبات آماری بر اساس روش آزمون چند دامنه دانکن در سطح ۵ درصد انجام گردیده است که اعداد با حروف مشابه دارای اختلاف معنی دار نیستند ($P < 0/05$).

نشان می‌دهد که بیشترین آلودگی گیاه سیب‌زمینی در تیمار SOI با ۹۹ عدد (۳۰ درصد) و کمترین آن در تیمار تلفیقی SE+SOIII با ۳۵ عدد (۹/۸۸ درصد) در مقایسه با شاهد با ۱۲۸ عدد (۴۰ درصد) آلودگی در ریشه و ساقه است (جدول ۳) که اختلاف معنی‌دار دارند ($P < 0/05$). تیمارهای دیگر بین این دو حد قرار می‌گیرند، بدین ترتیب که SOIII با ۱۴/۸۹ SE، ۱۹/۸۰ و SOII ۲۴/۸۳ و SOI ۳۰ درصد در مراتب بعدی واقع می‌شوند که از نظر آماری دارای اختلاف معنی‌دار هستند ($P < 0/05$). ولی میزان آلودگی در تیمارهای SE+SOIII و SOIII از نظر آماری در یک گروه قرار می‌گیرند ($P < 0/05$) (جدول ۳). بنابراین در تیمارها، به غیر از شاهد استفاده از اسپور آنتاگونیست *T. harzianum* از طریق آغشتن

T. harzianum علیه بیماری نقطه سیاه در جدول ۳ خلاصه شده است. میانگین تعداد ساقه در تیمارهای مختلف نشان می‌دهد که بیشترین تعداد ساقه در تیمار تلفیقی SE+SOIII با ۳۵۴/۲۵ عدد و کمترین آن در تیمار SOI با ۳۳۰ عدد در مقایسه با شاهد با ۳۲۰/۲۵ عدد ساقه است و در این میان تیمارهای SOIII، SE و SOII به ترتیب با ۳۳۸/۲۵، ۳۴۲/۵۰ و ۳۳۸/۲۵ عدد در یک گروه واقع می‌گردند و از نظر آماری اختلاف معنی‌دار ندارند ($P < 0/05$) (جدول ۳). این نشان می‌دهد که کاربرد اسپورتریکو درما نسبت به شاهد باعث افزایش تعداد ساقه‌های سیب زمینی می‌گردد. این افزایش در تیمارهای برتر در این بررسی‌ها شامل SE+SOIII ۱۰/۶۱، SE+SOIII ۶/۹۴ و SE ۵/۶۲ درصد نسبت به شاهد مشخص می‌شود. میزان آلودگی در بین تیمارهای مختلف

جدول ۳. اثر قارچ آناتوگونیست *Trichoderma harzianum* روی بیماری نقطه سیاه سب زمینی رقم کوزیما

در هر تیمار (کیلوگرم)	در هر تیمار (سانتی متر)	تر	خشک	میانگین وزن ساقه ها	میانگین وزن بوته ها	میانگین طول ساقه ها	میانگین وزن غده ها
۱۴/۲۰ ^a	۵۹/۲۲ ^c	۲۹/۳۶ ^{cd}	۴/۸۱ ^{ab}	۱۹/۸۰	۶۷ ^{cd}	۳۳۸/۲۵ ^a	آغشتن غده‌های بذری به اسپور (SE)
۱۰/۹۳ ^{ab}	۵۳/۰۶ ^d	۲۱/۶۷ ^{cd}	۳/۴۳ ^{cd}	۳۰/۰۰	۹۹ ^b	۳۳۰/۰۰ ^a	افزودن اسپور به خاک
۱۱/۵۶ ^b	۵۴/۵۴ ^d	۲۸/۹۶ ^{cd}	۴/۳۷ ^{cd}	۲۴/۸۳	۸۴ ^{bc}	۳۳۸/۲۵ ^a	۵۰ میلی لیتر (SOI)
۱۴/۳۱ ^a	۶۴/۵۱ ^b	۳۱/۲۳ ^{cd}	۵/۵۲ ^{ab}	۱۴/۸۹	۵۱ ^{cd}	۳۴۲/۵۱ ^a	۱۰۰ میلی لیتر (SOII)
۱۴/۹۰ ^a	۷۳/۶۹ ^a	۳۹/۲۸ ^a	۵/۸۶ ^a	۹/۸۸	۳۵ ^c	۲۵۴/۲۵ ^a	۲۰۰ میلی لیتر (SOIII)
۹/۸۱ ^b	۴۹/۳۳ ^c	۱۹/۸۱ ^d	۳/۰۶ ^d	۴۰/۰۰	۱۲۸ ^a	۳۲۰/۲۵ ^a	آغشتن غده‌ها و افزودن اسپور به خاک (SE+SOIII)
							شاهد

محاسبات آماری بر اساس آزمون چند دامنه دانکن در سطح ۵ درصد انجام گردیده که اعداد باحروف مشابه اختلاف معنی دار ندارند (P=۰/۰۵).

SE = آغشتن غده‌های بذری سبب زمینی به اسپور قارچ آناتوگونیست
 SOI = افزودن سوسپانسیون اسپور قارچ آناتوگونیست به میزان ۵۰ میلی لیتر به خاک هر کرت (تکرار) در ردیف‌های کشت (۱۰^{۱۰} x ۹/۳۷ x ۱۰^{۱۰}) اسپور در هر متر طول (تکرار)
 SOII = افزودن سوسپانسیون اسپور قارچ آناتوگونیست به میزان ۱۰۰ میلی لیتر به خاک هر کرت (تکرار) در ردیف‌های کشت (۱۰^{۱۰} x ۱۸/۷۵ x ۱۰^{۱۰}) اسپور در هر متر طول (تکرار)
 SOIII = افزودن سوسپانسیون اسپور قارچ آناتوگونیست به میزان ۲۰۰ میلی لیتر به خاک هر کرت (تکرار) در ردیف‌های کشت (۱۰^{۱۰} x ۳۷/۵۰ x ۱۰^{۱۰}) اسپور در هر متر طول (تکرار)
 SOIII+SE = افزودن اسپور قارچ آناتوگونیست به میزان ۲۰۰ میلی لیتر به خاک هر کرت (تکرار) به میزان فوق (۱۰^{۱۰} x ۴۶/۲۵ x ۱۰^{۱۰}) اسپور در هر متر طول (تکرار) در ردیف‌های کشت و آغشتن غده‌ها به اسپور قارچ شاهد = افزودن قارچ عامل بیماری نقطه سیاه سبب زمینی در ردیف‌های کشت که برای کلیه تیمارها یکسان است.

گرفتند که میانگین وزن تر تیمارهای SE، SOI و SOII از نظر آماری در یک گروه واقع شدند ($P < 0/05$) ولی با سایر تیمارها دارای اختلاف معنی دار هستند (جدول ۳) ($P < 0/05$). مقایسه وزن خشک تیمارها نیز متفاوت بود به طوری که دو تیمار SE و SOIII در یک گروه ($P < 0/05$) و هم‌چنین SOI و SOII در گروه دیگری ($P < 0/05$) از نظر آماری واقع شدند، که با سایر تیمارها دارای اختلاف معنی دار هستند ($P < 0/05$). میزان رشد طولی بوته‌ها در تیمارها نیز کم‌اکان از روند فوق تبعیت نموده و دارای اختلاف معنی دار می‌باشند ($P < 0/05$).

میانگین وزن غده‌های تولید شده در هر تیمار (کرت‌های 3×3 مترمربع) نیز متفاوت بود (جدول ۳) که از نظر آماری سه تیمار SE+SOIII، SE و SOIII در یک گروه قرار گرفتند ($P < 0/05$). در این جا بیشترین محصول در تیمار SE+SOIII با $14/90$ کیلوگرم است که پس از آن تیمار SOIII با $14/31$ SE و با $14/20$ کیلوگرم و کمترین محصول در تیمار SOI با $10/93$ در مقایسه با شاهد با $9/81$ کیلوگرم است ($P < 0/05$) (جدول ۳) و بقیه تیمارها در این بین قرار گرفتند. این نتایج با گزارش‌های هورن بای (۲۱) روی گل داوودی، کاکای مو و عبدلاو (۲۳) روی گوجه فرنگی و سیک (۳۳) روی خیار با *T. harzianum* و سایر محصولات در افزایش رشد و نمو و نیز محصول آنها مطابقت دارد.

از جمله مکانیسم‌ها در ازدیاد رشد گیاه در این جا این که این قارچ موجب تولید ریشه‌های قوی و عمیق تا عمق یک متر شده است که در ذرت و گیاهان زینتی مشاهده گردیده و نیز کاهش میزان ازت مورد نیاز گیاه تا ۴۰ درصد نسبت به شاهد است. هم‌چنین حلالیت فسفات و ریزمغذی‌ها در خاک گزارش شده است (۱۲).

موضوع قابل توجه در این آزمایش‌ها این که تیمار آغشتن غده‌های بذری سیب‌زمینی به اسپور *T. harzianum* با اختلاف کمی بعضاً در مقام دوم یا سوم از نظر درصد آلودگی ساقه، وزن تر و خشک و طول ساقه پس از تیمار تلفیقی آغشتن بذری و افزودن اسپور آنتاگونیست SE+SOIII و تیمار SOIII با

بذر، افزودن به خاک ردیف‌های کاشت و یا تلفیق هر دو موجب کاهش بیماری نسبت به نوع تیمار و میزان اسپور آنتاگونیست مورد استفاده گردیده است. این بررسی‌ها با گزارش‌های اخوت و همکاران (۲۹) در توانایی این قارچ با افزودن به خاک در کاهش بیماری نقطه سیاه، با سایر گزارش‌ها (۶) و حتی روی محصولات دیگر شامل بوته میری جالیز در اثر *P. drechsleri* (۱۳)، مرگ گیاهچه چغندر قند در اثر *R. solani* (۲۴) و کاهو در اثر همین عامل بیماری، دال عدس در اثر *F. udum* (۲۰، ۱۵، ۱۱، ۳۴) از طریق آغشتن بذر با اسپور *T. harzianum* و نیز بر علیه پژمردگی گوجه فرنگی (۳۰) موافقت دارد. چگونگی کنترل بیولوژیکی بیماری توسط قارچ آنتاگونیست شامل ایجاد کلنی در قارچ بیمارگر، رقابت تغذیه‌ای، ایجاد مقاومت و افزایش تحمل گیاه به تنش‌های محیطی در زمان رشد، فعالیت هیپرپارازیتیسم، خاصیت بازدارندگی ترشحات مایع خارج سلولی و ترشحات فرار و تولید آنزیم‌هایی مانند سلولاز، پروتئاز، کتینازها می‌گردد (۱۹، ۲۵ و ۳۶). اخیراً نیز ستنز ترپینوید در ریشه گیاه پنبه، مقاومت آن را به قارچ بیمارگر *R. solani* ازدیاد بخشیده (۲۲) که در خیار نیز عملی شده است (۳۶). انتقال ژن از گونه‌های تریکو درما به گیاهان ترا ریخته در ایجاد مقاومت به بیماری‌هایی مثل جرب سیب درختی موفقیت دربرداشته است (۱۶ و ۲۶).

در این آزمایش‌ها آنتاگونیست *T. harzianum* نه تنها در افزودن به خاک و یا آغشتن غده‌های بذری موجب کاهش قابل توجه بیماری نقطه سیاه گردیده، بلکه ازدیاد رشد و نمو گیاه سیب زمینی را نیز دربرداشته است (جدول ۳). مقایسه میانگین اوزان تر و خشک بوته‌های سیب‌زمینی در هر تیمار نشان می‌دهد که بیشترین افزایش در تیمار SE+SOIII با میانگین وزن تر $39/28$ کیلوگرم و وزن خشک $5/86$ کیلوگرم و کمترین آن در SOI به ترتیب با $21/67$ و $3/43$ کیلوگرم در مقایسه با شاهد به ترتیب با $81/19$ و $06/3$ کیلوگرم است. تیمارهای SOIII به ترتیب با $31/23$ و $5/52$ SE، $29/36$ و $4/81$ SOII، با $28/96$ و $4/37$ و SOI با $21/67$ و $3/43$ کیلوگرم در مراتب بعدی قرار

جدول ۴. میزان آلودگی برخی ارقام تجاری سیب زمینی به بیماری نقطه سیاه

تفکیک درصد آلودگی روی قسمت‌های زیر زمینی

ردیف	ارقام سیب زمینی	ساقه زیر زمینی	ریشه	ریشه و ساقه*
۱	ماریجک	۱۸/۰۰ bcde	۲۵/۰۰ ab	۱۷/۶۶
۲	کوزیما	۳۵/۰۰ a	۹/۶۶ ef	۱۴/۰۰
۳	مونالیزا	۱۲/۳۳ bcdef	۲۸/۳۳ a	۱۳/۰۰
۴	مارفونا	۱۹/۶۶ bcd	۱۸/۶۶ bcd	۴/۳۶
۵	هیدرام	۹/۰۰ cdef	۲۱/۰۰ abc	۱۲/۰۰
۶	ولکانو	۱۹/۳۳ bcd	۲۰/۶۶ abc	۱/۰۰
۷	فاموسا	۱۳/۶۶ bcdef	۲۶/۰۰ ab	۱/۰۰
۸	ایستا	۱۸/۳۳ bcde	۱۸/۳۳ bcd	۱/۰۰
۹	آئولا	۱۴/۳۳ bcdef	۲۱/۳۳ abc	-
۱۰	فرسکو	۲۰/۶۶ bc	۱۵/۰۰ cdef	-
۱۱	موندیال	۱۸/۳۳ bcde	۱۴/۶۶ cdef	۲/۰۰
۱۲	باراکا	۲۵/۶۶ ab	۳/۳۳ ef	-
۱۳	آلفا	۱۴/۶۶ bcdef	۵/۳۳ cde	۲/۰۰
۱۴	پشندی	۲۲/۰۰ bc	۳/۰ ef	۱/۶۶
۱۵	دراگا	۱۴/۰۰ bcdef	۱۶/۰۰ cde	۱/۰۰
۱۶	گرانولا	۱۲/۳۳ bcdef	۱۵/۰۰ cdef	۳/۰۰
۱۷	اریگو	۹/۳۳ cdef	۱۹/۳۳ bc	-
۱۸	دیامانت	۵/۶۶ def	۲۱/۰۰ abc	۳/۶۶
۱۹	مورن	۱۴/۳۳ bcdef	۱۰/۶۶ def	-
۲۰	کارلیتا	۱۵/۰۰ bcdef	۹/۰۰ ef	-
۲۱	کاسموس	۱۰/۰۰ cdef	۲۲/۰۰ abc	۲/۰۰
۲۲	کیزر	۱۶/۰۰ bcdef	۶/۶۶ f	۱/۰۰
۲۳	اسکورت	۴/۶۶ ef	۱۵/۳۳ cde	-
۲۴	دزیره	۲/۶۶ f	۱۵/۳۳ cde	-

*: محاسبات آماری در این ستون به علت عدم وجود داده‌ها در برخی از ارقام انجام نگردیده است. محاسبات آماری بر اساس روش آزمون چند دامنه دانکن ($P < 0.05$) اعداد با حروف مشابه دارای اختلاف معنی‌دار نیستند.

مطابقت دارد.

نتایج به دست آمده از بررسی‌های حساسیت ارقام تجاری سیب زمینی به بیماری نقطه سیاه (*C. coccodes*) در جدول ۴ خلاصه و ارایه گردیده است. در بررسی‌هایی که روی ۲۴ رقم تجاری سیب‌زمینی در واکنش به بیماری نقطه سیاه انجام گردید دیده شد که دو رقم ماریجک و کوزیما به ترتیب با ۶۰/۶۶ و ۵۸/۶۶ درصد، حساس‌ترین ارقام به بیماری بوده که از

افزودن به خاک واقع شد. ولی در تولید محصول با اختلاف بسیار جزئی پس از دو تیمار نام برده قرار گرفت. بنابراین، چون در نهایت، هدف کاهش بیماری و ازدیاد محصول در نظر است، بنابراین در این ارتباط، آغشتن بذر با اسپور آنتاگونیست *T. harzianum* به لحاظ اقتصادی و هم‌چنین قابل اجرا بودن آن توصیه می‌گردد. این نتیجه‌گیری با نظرات موکوپادیه و همکاران (۸) در کنترل بسیاری از بیماری‌های قارچی خاکزاد

نظر آماری نیز در یک گروه قرار گرفتند ($P < 0/05$) و کمترین آلودگی در رقم دزیره با ۱۸ درصد بوده است. رقم مونالیزا نیز با ۵۳/۶۶ درصد آلودگی در گروه دیگری واقع شد و پس از آن مارفونا، هیدرام، ولکانو و فاموسا به ترتیب با ۴۲، ۴۱، ۴۰/۶۶ و ۴۰/۶۶ درصد آلودگی در یک گروه قرار گرفتند ($P < 0/05$). ارقام ایستا، آئولا، فرسکو، موندیال و دراگا نیز به ترتیب با ۳۷/۶۶، ۳۵/۶۶، ۳۵، ۳۴ و ۳۵ درصد در گروه دیگری ($P < 0/05$) و سپس سایر ارقام در مابین واقع گردیدند که از نظر آماری نیز معنی دار هستند ($P < 0/05$) (جدول ۴).

بررسی‌ها روی ارقام نشان می‌دهد که حساسیت ارقام دزیره، اسکورت، کیزر، کاسموس و کارلیتا و مورن به ترتیب با درصد آلودگی ۱۸، ۲۰، ۲۴، ۲۴، ۲۳/۶۶ و ۲۵ درصد نسبت به سایر ارقام در این بررسی‌ها کمتر است که ارقام مورن، کاسموس، کارلیتا و کیزر در یک گروه آماری قرار گرفته ($P < 0/05$) و با سایر ارقام اختلاف معنی دار دارند ($P < 0/05$). وضعیت آلودگی روی قسمت‌های زیرزمینی گیاه مثل ریشه، ساقه زیرزمینی و یا هم‌زمان روی هر دو به تفکیک بررسی شده است که در این ارتباط بعضاً با اختلاف معنی داری در مقایسه با یکدیگر دیده می‌شود ($P < 0/05$). آلودگی هم‌زمان روی ریشه و ساقه، بررسی آماری نشده است. چون بعضاً در برخی از ارقام مورد بررسی این هم‌زمانی وجود نداشته است (جدول ۴). البته در این جا باید درصد آلودگی ساقه‌های زیرزمینی را بیشتر مد نظر داشت چون گیاه بیشتر در معرض بیماری قرار گرفته و ممکن است از پای در آید ولی روی ریشه کمتر حائز اهمیت است چون ممکن است قسمتی از ریشه را در بر گیرد، بنابراین گیاه کمتر در معرض خطر مرگ و میر قرار دارد.

نتایج این پژوهش‌های انجام شده روی بیماری نقطه سیاه سیب زمینی (*C.coccodes*) نشان می‌دهد که بیماری در اواخر فصل، با تشکیل آسروول روی ریشه و یا ساقه‌های زیرزمینی به صورت نقاطی سیاه رنگ ظاهر می‌شود که به راحتی قابل مشاهده است (شکل ۱ و ۲).

بنابراین، در صورتی که بیماری در مزرعه‌ای شدت یابد، آیش می‌تواند یکی از روش‌های کنترل بیماری قلمداد گشته و باعث کاهش آلودگی به بیماری شود. هم چنین میزان آلودگی ساقه زیرزمینی نیز در این جا حدود ۵ درصد است (جدول ۱). یعنی این که درصد کمی از گیاه سیب‌زمینی در معرض مرگ و میر قرار خواهند گرفت و زمان کافی برای تکامل غده‌ها وجود خواهد داشت. چون آلودگی روی ریشه‌ها ممکن است در قسمتی از ریشه ظاهر شود و گیاه کمتر خسارت خواهد دید. بر این اساس در صورت عدم امکان اجرای آیش، کشت گندم و جو در تناوب با سیب زمینی توصیه می‌شود و این در صورتی است که علف‌های هرز خانواده سیب‌زمینی در کشت گندم و جو کنترل شوند (جدول ۱).

در بین ارقام مورد کشت (جدول ۲) نیز دراگا از نظر میزان آلودگی در ساقه از کمترین آلودگی برخوردار است، ولی این رقم و رقم مورن در دو سه سال اخیر کمتر کشت گشته و تقریباً از گردونه کشت خارج شده‌اند. رقم کوزیما نیز با سایر ارقام جدید بخصوص آگریا در حال جایگزینی است. ولی رقم مارفونا به علت زودرسی و ازدیاد محصول برای تولید غده‌های بذری سیب زمینی و به منظور کشت بهاره در اصفهان و سایر نقاط کشور، از توجه خاصی برخوردار است. بنابراین برای این رقم آغشتن غده‌های بذری به اسپور آنتاگونیست *T.harzianum* می‌تواند مؤثر واقع گردد (جدول ۳). البته باید برای اجرای این روش جهت تولید انبوه، روش‌های صنعتی مناسب طراحی و استفاده کرد، در غیر این صورت می‌توان به لیست ۲۴ رقم سیب زمینی که نسبت به این بیماری (*C.coccodes*) ارزیابی شده‌اند (جدول ۴) مراجعه و ارقامی که مقاومت بیشتری به بیماری داشته بخصوص آن دسته که از درصد آلودگی کمتری در ساقه زیرزمینی برخوردار هستند انتخاب نمود. البته مقاومت یکی از مشخصات یک رقم است و باید ویژگی‌های زراعی و فاکتورهای رشدی و غیره آن نیز مناسب منطقه باشد.

منابع مورد استفاده

۱. اشرفی زاده، آ.، ج. اعتباریان و ح. زمانی زاده. ۱۳۸۱. ارزیابی جدایه‌های *Trichoderma*، *Streptomyces* برای کنترل بیولوژیک پژمردگی فوزاریومی خربزه و طالبی. خلاصه مقالات پانزدهمین کنگره گیاهپزشکی ایران، دانشگاه رازی کرمانشاه، ۱۶-۲۰ شهریور، ص ۱۷۴.
۲. بهبودی، ک.، ع. شریفی تهرانی، ق. حجارود و ج. زاد. ۱۳۷۷. بررسی اثر آنتاگونیستی جدا شده‌های تریکودرما و گلیوکلادیوم روی قارچ *Phytophthora capsici* عامل بوته میری فیتوفتورایی فلفل. خلاصه مقالات سیزدهمین کنگره گیاهپزشکی ایران، آموزشکده کشاورزی کرج، ۱-۵ شهریور ماه، ص ۱۸۰.
۳. پیغامی، ا. و م. نیشابوری. ۱۳۷۷. بررسی امکان مبارزه بیولوژیکی با پژمردگی فوزاریومی خیار به وسیله قارچ *Trichoderma* خلاصه مقالات سیزدهمین کنگره گیاهپزشکی ایران، آموزشکده کشاورزی کرج، ۱-۵ شهریور ماه، ص ۱۷۸.
۴. پیغامی، ا. ۱۳۷۹. شناسایی میکوفلور آنتاگونیست و پاتوژن ریزوسفیر پیاز در منطقه ایلچی. خلاصه مقالات چهاردهمین کنگره گیاهپزشکی ایران، دانشگاه صنعتی اصفهان، ۱۴-۱۷ شهریور، ص ۶۵.
۵. حیدری فاروقی، ش.، ح. اعتباریان و ح. زمانی زاده. ۱۳۸۱. کنترل بیولوژیکی بیماری بوته میری جالیز با جدایه‌های *Trichoderma*. خلاصه مقالات چهاردهمین کنگره گیاهپزشکی ایران، دانشگاه صنعتی اصفهان، ۱۴-۱۷ شهریور، ص ۱۸۲.
۶. سلطانی، ه.، ح. روحانی، د. ظفری، ع. ترابی و م. صفری. ۱۳۷۷. بررسی اثر تریکودرمین B روی تعدادی از قارچ‌های بیماری‌زا در سبب زمینی. خلاصه مقالات سیزدهمین کنگره گیاهپزشکی ایران. آموزشکده کشاورزی کرج، ۱-۵ شهریور، ص ۱۶۵.
۷. شهیری طبرستانی، م.، م. فلاحتی رستگار، ب. جعفرپور و ح. روحانی. ۱۳۷۸. کنترل بیولوژیک پوسیدگی ریزوکتونیایی ریشه چغندر قند با قارچ‌های تریکودرما و گلیوکلادیوم و باکتری باسیلوس. چهاردهمین کنگره گیاهپزشکی ایران، دانشگاه صنعتی اصفهان، ۱۴-۱۷ شهریور، ص ۶۵.
۸. غفاریان، ا.، ا. میناسیان و د. شهریار. ۱۳۷۹. مبارزه بیولوژیکی قارچ *Macrophomina phaseolina* عامل ساقه سیاه خربزه توسط قارچ آنتاگونیست تریکودرما. خلاصه مقالات سیزدهمین کنگره گیاهپزشکی ایران، آموزشکده کشاورزی کرج، ۱-۵ شهریور، ص ۱۶۵.
۹. فروتن، ع.، ح. رحیمیان، س. رعیت پناه، ح. براری، ع. صداقت فر، ح. رضانی و ح. کیانوش. ۱۳۸۱. تأثیر قارچ‌های *Trichoderma harzianum*، *T. viride* در کنترل بیماری پاخوره گندم. خلاصه مقالات پانزدهمین کنگره گیاهپزشکی ایران، دانشگاه رازی کرمانشاه، ۱۶-۲۰ شهریور، ص ۳۰.
۱۰. میرحسینی مقدم، س.، م. ایزدیار و ح. روحانی. ۱۳۷۷. بررسی اثر آنتاگونیستی تریکودرما و گلیوکلادیوم روی قارچ *Sclerotium rolfsii* عامل پوسیدگی ساقه بادام زمینی. خلاصه مقالات سیزدهمین کنگره گیاهپزشکی ایران، آموزشکده کشاورزی کرج، ۱-۵ شهریور، ص ۱۰۹.
11. Ahamad, S. and N. Ahamad. 1999. Biological control of pigeon pea wilt caused by *Fusarium oxysporum* f.sp. *udum* with *Trichoderma* spp. Iran. J. Plantol. Path. 35:15-22.
12. Altomare, C., W.A. Norvell, T. Bjorkman and G.E. Harman. 1999. Solubilization of phosphates and micronutrients by the plant-growth promoting and biocontrol fungus *Trichoderma harzianum* Rifai. Appl. Environ. Microbiol. 65:2926-2933.
13. Baodi, X., L. Juan and C.Y. Xuan. 1995. Studies on antagonist of *Trichoderma* spp. against 6 pathogenic fungi and biological control. J. of Nanjing Agric. Univ. 18(1):31-36.
14. Bedlan, G. 1997. Biological control of vegetable diseases by *Trichoderma harzianum*. Gesunde Pflanzen. 49(3): 89-94.
15. Bhatnagar, H. 1996. Influence of environmental condition on antagonistic activity of *Trichoderma* spp. against *Fusarium udum*. Indian J. Mycol. Plant pathol. 26:58-63.

16. Bolar, J., J. L. Norelli, K.-W. Wong, C. K. Hayes, G. E. Harman and H. S. Aldwinckle. 2000. Increased resistance to scab of endochitinase apple lines. *Phytopathol.* 90: 72-77.
17. Cock, L. J. 1984. Control of diseases of potato. Ministry of Agriculture. Fisheries and Food pub., ADAS. Booklet 2388
18. Dillard, H. R. 1990. Survival of *Colletotrichum coccodes* in New York. *Phytopathol.* 80:1026-1032.
19. Elad, Y. and Kapat, A. 1999. The role of *Trichoderma harzianum* protease in the biocontrol of *Botrytis cinerea*. *Eur. J. Plant Pathol.* 105:177-189.
20. Harman, G. E. and C.P. Kubicek. 1998. *Trichoderma* and *Gliocladium*. Vol.2, Enzymes, Biological Control and Commercial Applications. Taylor & Francis, London.
21. Hornby, D. 1990. Biological Control of Soil-borne Plant Pathogens CAB International, U.K.
22. Howell, C. R., L. E. Hanson, R. D. Stipanovic and L. S. Puckhaber. 2000. Induction of terpenoid synthesis in cotton roots and control of *Rhizoctonia solani* by seed treatment with *Trichoderma virens*. *Phytopathol.* 90:248-252.
23. Khakimov, A.K.H. and B.Y.A. Abdullaev. 1992. *Trichoderma* against fusariosis of tomato. *Zashchita Rastenii (Moskva)* 8: 1-25.
24. Kok, G. J., P. E. J. Hageman, P.W.T. Maas, I. Postma, N. J. M. Roozen and J. W. L. Vuurde. 1996. Processed manure as carrier to introduce *Trichoderma harzianum*: Population dynamic and bio-control on *Rhizoctonia solani*. *Biocontrol Sci. and Technol.* 6(2):147-161.
25. Kubicek, C. P. and G. E. Harman. 1998. *Trichoderma* and *Gliocladium*. Vol. 1, Basic Biology, Taxonomy and Genetics Taylor & Francis, London.
26. Lorito, M., S. L. Woo, I. Garcia Fernandez, G. Colucci, G.E. Harman, J. A. Pintor-Toro, E. Filippone, S. Mucciflora, C.B. Lawrence, A. Zoina, S. Tuzun and F. Scala .1998. Genes from mycoparasitic fungi as for improving plant resistance to fungal pathogens. *Proc. Natur. source Acad. Sci.* 95:7860-7865.
27. Mukhopadhyay, A.N., S.M. Shrestha and P.K. Mukherjee. 1992. Biological seed treatment for control of soil-borne plant - pathogens. *Plant Prot. Bulletin.* 40(1-2):21-30.
28. Nipoti, D., D. Manzali and S. Gennari. 1990. Activity of *Trichoderma harzianum* Rifai. on the germination of *Aspergus* seed : I-seed treatment. *Acta Hort.* 271: 403-407.
29. Okhovat, M., D. M. Zafari, A.R. Karimi-Roozbahani and H. Rohani. 1996. Evaluation of antagonistic effect of *Trichoderma* spp. on *Colletotrichum coccodes* (Wall.) Hughes isolated from potato. *Iranian J. of Plant Pathol.* 32(34): 208-217.
30. Padmadaya, B. and H. R. Reddy. 1996. Screening of *Trichoderma* spp. against *Fusarium oxysporum* f. sp. *lycopersici* causing wilt on tomato. *Indian J. Mycol. Plant Pathol.* 26:288-290 .
31. Raid, R. M. and S. R. Pennypacker. 1987. Weeds as hosts for *Colletotrichum coccodes*. *Plant Dis.* 71: 643-646.
32. Rich, A.E. 1983. *Potato Diseases*. Academic Press, New York.
33. Seuk, B. Y., J. S. Sik, P. C Seuk and K. Keekyn. 1995. Effects of *Trichoderma harzianum* filterates on cucumber. *Korean J. Plant Pathol.* 11(4): 292-297.
34. Somasckhar, Y.M., T.B. Anilkumar and A.H. Siddaramai. 1996. Biocontrol of pigeonpea (*Cajanus cajan* L. Milsp.) with (*F.udum* Butler). *Mysore J. Agri. Sci.* 30:159-160.
35. Thiramalachar, M.J. 1967. Pathogenicity of *Colletotrichum atramentarium* on some potato varieties. *Am. Potato J.* 44: 241-244.
36. Yedidia, I., N. Benhamou and I. Chet .1999. Induction of defense responses in cucumber plants (in *Cucumber sativus* L.) by the biocontrol agent *Trichoderma harzianum*. *Appl. Environ. Microbiol.* 65:1061-1070.